

Vázlat a művelődéstörténet helyzetéről

A Magyar Tudományos Akadémián a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya a Filozófiai és Történettudományi Osztállyal karöltve megkezdte a Művelődéstörténeti Bizottság újjászervezését, a hazai művelődéstörténet helyzetének javítására. Ez a korábban készült vázlat diagnózis a kutatások állapotáról, illetve prognózis a jövőendő munkálatokról.

Diagnózis és prognózis. Azzal a megszorítással, hogy a jövőt illetően csak alternatívákat vázolhatok. Következmények, lehetőségek, esélyek változatait. A példák, a hangsúlyok jellegét, azt, hogy a régebbi évszázadokból vett jelenségekkel utalok a művelődéstörténet mai irányultságaira, két körülmény indokolja. Szakterületem révén ezt ismerem, ezekkel a korszakokkal foglalkozó művelődéstörténeti bizottságok munkájában vettem részt, a 16-17. század művelődéstörténetéről írtam monográfiát (sajnos, a pozitív lektori vélemények ellenére kéziratban maradt). Lényegesebb azonban a másik körülmény. A művelődéstörténet nemzetközi mezőnyében az egyik legjellemzőbb vonás a régebbi évszázadok iránt tapasztalható újszerű érdeklődés, az, hogy a régebbi korok tágan értelmezett művelődéstörténeti jelenségeit nem az aktualizálás, hanem a nagyfolyamatok mélyebb összefüggései szintjén kísérik nyomon a kutatók.

*

A magyar művelődéstörténet jelenlegi helyzetéről reális képet a tudományág egyetemes autonóm fejlődésének és nemzeti hagyományainak koordinátái között – röviden: Történelmi körülményeiben – vizsgálva kaphatunk.

A hagyományos értelemben vett művelődéstörténet körében néhány évtized óta világszerte szembetűnő átalakulás zajlik. A tudományok differenciálódásának és integrálódásának folyamataival s a csaknem korlátlan lehetőséget nyújtó technikai eszköztár használatba vételével összefüggésben.

A művelődéstörténet tárgyköre kibővült, módszere, fogalomrendszere megújult. Változott a tudományok közötti helyzete is. Többek között az asszociációs rendszerek, a befogadó közegek, a gazdasági, mentalitásbeli, környezeti, információs jelenségek iránti érdeklődés révén a szakágazatok határterületein mozog, s ami különösen érdekes, a természet- és élettudományok irányában is kibővült. Jelentősége az ezredfordulóhoz közeledve új értelmezéseket kapott. Többek között a századvég és a jövő kihívásai, a társadalomtudományokban világszerte észlelhető általános szemléletváltás következtében. Leegyszerűsítve: a determinisztikus törvények helyett a személyiség, az egyéni és társadalmi teljesítőképesség, a művelődés hatékonysága került előtérbe, nem függetlenül a kultúra mai, világszerte általánosan észlelhető devalvációjától és korunk értékválságaitól sem. A tágan értelmezett művelődéstörténet mint értékrendszerek története kerül az érdeklődés előterébe. A különböző korok műveltségét történeti kategóriaként értékörző és értékhordozó sajátosságaiban vizsgálják. Az a felismerés, hogy egy kulturális közeg értékrendszere rendkívül lassan változik, bizonyos elemeit pedig továbbadják egymásnak a korszakok, a hosszú távú folyamatokra terelte a figyelmet, kialakítja az életfelfogások, szokásrendek, magatartásformák, kommunikációs mechanizmusok, szerepek, konflikt-

tusmegoldó készségek és interetnikus kapcsolatok története vizsgálatának új módszereit. A műveltség múltját az emberiség felhalmozott tapasztalatai összessége történetének tekintő felfogás, amelyhez minden nemzet hozzáadta a maga saját és tulajdonított értékeit, országok, szemléletek, iskolák változatos irányzatait alakította ki. Számos jele van, hogy a humán ismeretek iskolai oktatásában több országban is egyre inkább a művelődéstörténeti látásmód érvényesül. (Lásd az Európa Tanács nagyvonalú támogatásával működő „Európai Örökség Osztályok” programját, főleg annak a nyolcvanas évek eleji francia kezdeményezését, a nagyhírű „Classes du patrimoine” munkáját.) Az anyagi és szellemi kultúra egységét az életfelfogást, a megújulási készséget (lásd az osztrák programot), adaptációs és kommunikációs készségeket meghatározó szféráinak látják. Ugyancsak nagy figyelmet fordítanak a különböző civilizációs szinteken a tágan értelmezett kultúra integráló és identitást megtartó jellegére.

A korszak egyik nagy kihívása a környezetpusztulás megállítása. Ma már nyilvánvaló, hogy a régi évszázadok természetkezelési tapasztalatainak, természetvédelmi parancsainak, az ember önkorlátozó készségének sokaságát tárolják a művelődés szférái – mítoszok, vallások, irodalmak, szokásrendek, toposzok, szimbólumok stb. A táj felfedezései és allegóriái ugyanúgy részei lettek a művelődéstörténetnek (is), mint a régi korszakok tudatvilágában a tájhoz fűződő történeti és irodalmi emlékek kultikus és reális szférái.

A korszak másik nagy, régióinkhoz kapcsolódó kihívása Európa önazonossága. Az, hogy Európa mint történeti és kulturális egység miként hordja változatosságában is közös lényegét. Az új évezred küszöbén Európa meg akarja érteni és fogalmazni saját kultúráját mint az integráció egyik legfontosabb komponensét.

A művelődéstörténet a leíró jellegű diszciplínából a művelődést működésében, funkciójában vizsgáló diszciplína lett. S mint ilyen szinte korlátlanul él a nyugati világ technikai felszereltségének és könyvpiacainak lehetőségeivel. A fejlődés gyorsaságára e téren jellemző, hogy amíg például 1983-ban a Bécs felmentésének emlékére rendezett bécsi kiállításon nagy újdonságnak számított, hogy a tárgyak, képek, installációk részleteit a termék bejáratánál felfüggesztett monitorok vetítették a látogatók elé, ma már a számítógépek segítségével bárki felnagyíthatja magának és forgathatja, „kézbeveheti” a kiállított tárgyakat, lapozgathatja a könyveket, megkapva hozzá a megfelelő tájékoztatást és irodalmat is. A múzeumok árudái pedig életkor és műveltség szerint megcélzott rétegeknek szánt kiadványaikban, a kiállított tárgyakat összerakva és életképekben elrendezve nyújtják át látogatóiknak egy-egy korszak művelődéstörténetét.

A korszak egyik nagy kihívása a környezetpusztulás megállítása. Ma már nyilvánvaló, hogy a régi évszázadok természetkezelési tapasztalatainak, természetvédelmi parancsainak, az ember önkorlátozó készségének sokaságát tárolják a művelődés szférái – mítoszok, vallások, irodalmak, szokásrendek, toposzok, szimbólumok stb. A táj felfedezései és allegóriái ugyanúgy részei lettek a művelődéstörténetnek (is), mint a régi korszakok tudatvilágában a tájhoz fűződő történeti és irodalmi emlékek kultikus és reális szférái.

*

Magyarországon a művelődéstörténeti kutatás szűkebb értelemben egyidős a Magyar Tudományos Akadémia megalapításával. A professzionális társadalomtudományok kialakulásával együtt fejlődött, és koronként eltérő szemléletekben, de mindig is követte a

tudományfejlődés kettős menetét, részt vett a tudományok nagyfokú differenciálódásában és ugyanakkor a szakágazatok között az integráció egyik lényeges, összekötő tényezője volt.

Bár a társadalomtudományokkal együtt a művelődéstörténeti kutatásokra is hatottak az ismert körülmények – a korlátozások és az anyagi erőforrások beszűkülése –, a művelődéstörténeti kutatások folyamatossága a rendszerváltás után nem szakadt meg, hanem rendkívüli mértékben kiterjedt és sokrétűvé vált.

Tovább működtek régi intézményei és egyes szakterületeit felölelő bizottságai és műhelyei. Így az 1981-ben alapított és jelenleg is az ország egyetlen Művelődéstörténeti tanszéke (ELTE)*, otthont adva a művelődéstörténeti doktori iskolának is. Az MTA Művelődéstörténeti Bizottsága részben albizottságai, részben műhelye révén a művelődéstörténet interdiszciplináris jellegét érvényesítő köteteket adott ki (1986, 1987, 1990, 1994). Működtek a művelődéstörténet egyes korszakait vagy részterületeit felölelő bizottságai és műhelyei (Egyetemtörténeti bizottság, Reneszánsz Kutató Csoport, A Felvilágosodás történeti, Orvostörténeti, Technikatörténeti Bizottságok stb.)

Nagy jelentőségű, hogy a szomszéd országok magyarsága megteremtette vagy felelevenítette a maga kisebb-nagyobb tudományos műhelyeit, és ez különböző volumenű, de mindenképpen számottevő eredményeket hozott. Külön kiemelés érdemelnek az erdélyi magyar tudomány, az Erdélyi Múzeum Egyesület teljesítményei. Méltánylást a mostoha körülmények között is figyelemreméltó kárpátaljai, szlovákiai, horvátországi munkák.

Mindemellett az elmúlt évtizedben jelentősen kibővült a művelődéstörténet intézményi és kutatói bázisa. A régi és az új egyetemeken és főiskolákon (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Károli Gáspár Református Egyetem, CEU) a történeti, régészeti, irodalomtörténeti, művészettörténeti, egyháztörténeti, filozófia, ókortudományi, modern filológiai, néprajzi és neveléstörténeti tanszékeken folyamatosan tartanak egyetemes és magyar művelődéstörténeti kollégiumokat és kialakult a szegedi művelődéstörténeti műhely. A társadalomtudományok hagyományos szakágazatai – a magyar és egyetemes gazdaság-, társadalom-, politikatörténet, irodalomtörténet, művészettörténet, néprajz, könyvtár-, sajtó-, orvostörténet stb. – a művelődéstörténet irányában bővítették kutatási területeiket, vagy a művelődéstörténet számára is

szolgáltak lényegbevágó újdonságokkal. Az újjáéledő egyházi tudományos közösségek ugyancsak indítottak jelentős művelődéstörténeti vállalkozásokat (METEM 1995, Mons Sacer 1996).

Nagy jelentőségű, hogy a szomszéd országok magyarsága megteremtette vagy felelevenítette a maga kisebb-nagyobb tudományos műhelyeit, és ez különböző volumenű, de mindenképpen számottevő eredményeket hozott. Külön kiemelés érdemelnek az erdélyi magyar tudomány, az Erdélyi Múzeum Egyesület teljesítményei. Méltánylást a mostoha körülmények között is figyelemreméltó kárpátaljai, szlovákiai, horvátországi munkák.

Szinte számbavehetetlenek a múzeumok, könyvtárak, a talponmaradásukért küzdő művelődési központok kiadványai és rendezvényei. A különböző kiállításokon rendszeressé váltak a művelődéstörténeti installációk, rekonstrukciós életképek, látványberendezések. A különböző társadalmi egyesületek szinte ontják a művelődéstörténeti előadásokat. A pályázati rendszer jóvoltából ugyancsak számottevőek a különböző korszakok valamely

*2000 januárjától a Pécsi Tudományegyetem Tanárképző Intézetében is megalakult az Egyetemes Művelődéstörténeti Tanszék (a szerk.)

szegmentumát feldolgozó egyéni művelődéstörténeti vállalkozások.

A művelődéstörténet növekvő jelentőségét jelzi, hogy az összefoglaló történeti művek általában mind tartalmaznak művelődéstörténeti fejezeteket (‘Magyarország története’, ‘Erdély története’, ‘Magyarok Európában’ sorozat stb.) A történettudományi és más társadalomtudományi szakfolyóiratok és ismeretterjesztő lapok különböző mértékben, de rendszeresen hoznak a hazai és az egyetemes művelődéstörténet körébe (is) vágó tanulmányokat és közleményeket. ‘Magyar művelődéstörténet’ címmel több rövidebb-hosszabb áttekintés látott napvilágot vagy van készülében – tudomásom szerint. A különböző könyvkiadók ugyancsak preferálják a művelődéstörténeti témákat. Az ismeretterjesztés új formáit megvalósító fórumok előszeretettel merítenek témát és anyagot a művelődéstörténet köréből, a tévé is jelentkezett egy magyar művelődéstörténeti sorozattal. Művelődéstörténeti fejezetek CD-n is kaphatók. S a hazai múzeumok egyedül az anyagi fedezet hiánya miatt nincsenek felszerelve a nyugati országokban már általában a látogatók rendelkezésére álló számítógépes információk rendszerekkel.

A hazai művelődéstörténet több évtized óta interdiszciplináris jellegű, az Akadémiai Művelődéstörténeti Bizottság tagsága a különböző társadalomtudományi ágak egységét képviselte. A hazai művelődéstörténeti műhelyek és kutatók az utóbbi évtizedben gyorsan befogadták az új irányzatokat. Szembetűnően nőtt az érdeklődés az egyetemes történeti témák és az európai kultúrákon kívüli kultúrák iránt. Különösen pedig az új szakágazatok gazdagították a magyar művelődéstörténetet mind tartalmi, mind módszertani vonatkozásokban (ikonológia, ikonográfia, hermeneutika, emblematika, antropológia, informatika-történet, életmódtörténet stb.) Külön említést érdemel az igen jó nemzetközi visszhangot kapott kultusz-történeti csoport munkája. Megjelentek a hagyományos társadalomtudományi szakok és a természettudományok érintkezési területét átfogó vagy integráló szakágazatok, például etnobotanika, környezeti régészet, történeti ökológia stb.) Kialakultak az udvari kultúra és a különösen nagy érdeklődést keltő elit kultúra – népi kultúra kölcsönhatásainak vizsgálatai. Láthatóan nőtt az érdeklődés az interetnikus kapcsolatok, a vallási közösségek élete, az egyéni hitélet, az asszociációs szférák s olyan témák iránt, mint az alkímia, a titkos társaságok, marginális rétegek múltbeli kultúrája stb.

A hazai művelődéstörténet különböző vonatkozásai – összefüggésben a magyar történelem, az irodalom, a tudományok, a művészetek egyetemes beágyazottságával és regionális, majd nemzeti sajátosságaival – folyamatosan témák a hazai és a külföldi nemzetközi konferenciákon (például mátrafüredi konferenciák, a honfoglalás milicentenáriuma, a hungarológiai nemzetközi kongresszus Rómában és Nápolyban). A nemzetközi kapcsolatok főleg személyi jellegűek, de nagyon sokrétűek (vendégtanárok, ösztöndíjak, konzultációk stb.)

Ez az itt csupán nagyvonalúan vázolható üdítő sokrétűség és sokféleség egyszerre jelzi a művelődéstörténet iránt növekvő érdeklődést, a társadalomtudományok nyitottságát és termékenységét. A hazai művelődéstörténet színvonalában nincs elmaradva a nyugati országok hasonló műveitől, az egyetemi oktatás tartalmában nem rosszabb, sőt több vonatkozásban jobb a nemzetközi átlagnál. Ugyanakkor tagadhatatlan a magyar művelődéstörténeti diszciplína néhány súlyos problémája.

A magyar művelődéstörténetet ma főleg a nagyfokú extenzivitás jellemzi. Az adaptációs készség is többnyire megreked a ténygyűjtés, leíró jelleg szintjén. Kevésbé jellemzőek – bár vannak – a az integrációt, a szintetikus látásmódot segítő munkák. Ilyen ígéret például a Balassi Kiadónál készülő ‘Művelődéstörténeti Lexikon’ vagy ‘Kézikönyv’. A Művelődéstörténet rendszerezett fogalmi és elméleti újragondolására ösztönöző munkák elszigeteltek vagy hiányoznak. Születtek színvonalas és szellemes meghatározások a művelődéstörténet új fogalmáról, de a különböző elméletek, irányzatok, elkötelezettségek termékenyítő párbeszéde elmaradt. Nemigen alakultak ki határozott profillal művelődéstörténeti iskolák és folyamatos kutatások. Így fordulhat elő, hogy a művelődéstör-

ténet lehet (divatos) cím csupán, korszerűsített vagy eladható csomagolása az egyszerű politikatörténeti áttekintésnek. Más jellegű probléma, hogy a kultúra egyik vagy másik jelenségére, szakterületére szűkítve kap a művelődéstörténet fogalma általános minősítést és ily módon hiányos optikát.

A kritikák többnyire megrekednek a pusztán és sietős tájékoztatás szintjén. A történeti rálátással a művelődési folyamatok egyetemes és magyar beágyazottságát elemző vizsgálatot elvégző érdemi kritika hiánya következtében minden mű ki van szolgáltatva az önkényes értékeléseknek és a gyors feledésnek. Ez a tudomány szakértékváltásával járhat, különösen tudományos generációváltások idején.

Tanúi lehetünk nálunk is annak a világszerte észlelt folyamatnak, hogy a művelődés történeti kategóriáit és emlékeit kisajátítja a reklám, a szórakoztatóipar, az olcsó sikerekre vadászó szélsőségség, a nézők igényeit, szellemi színvonalát alábecsülő televízió s a rövidtávú és lealacsonyító nyers piaci érdek.

A hazai művelődéstörténet helyzetében a legfőbb probléma, hogy nem tudott megfelelően jelen lenni a nemzetközi, főleg az európai művelődéstörténetben. Bizonyos vonatkozásokban még az elmúlt évtizedekéhez képest is, általában pedig az ország jelenlegi súlyához viszonyítva folyamatosan hátrányos helyzetbe kerül.

A hazai művelődéstörténet helyzetében a legfőbb probléma, hogy nem tudott megfelelően jelen lenni a nemzetközi, főleg az európai művelődéstörténetben. Bizonyos vonatkozásokban még az elmúlt évtizedekéhez képest is, általában pedig az ország jelenlegi súlyához viszonyítva folyamatosan hátrányos helyzetbe kerül.

Tárgyszerűséget tartva szem előtt ismeretesek a hagyományos okok, a nehéz gazdasági helyzet stb. Most azonban – úgy látom – többről van szó, mint egy később, jobb időkből majd korrigálható sajnálatos je-lenségről.

Világszerte most zajlanak az elkövetkezendő évtizedeket, általában a hosszú távú folyamatokat meghatározó változások. Hogy mit jelent az, ha a magyar művelődés története kimarad az európai művelődéstörténetből, azt számomra *Jean-Baptiste Duroselle* professzor munkája bizonyította. A Sorbonne emeritus professzora, a 19. és a 20. századi nemzetközi kapcsolatok történetének szakértője művelődéstörténeti kategóriákban vélte megfo-

galmazhatónak Európa önazonosságát. Könyve – „L'Europe. Histoire de ses peup-les” – szerint „az európaiság”-ot olyan tágan értelmezett művelődési kategóriák alkotják, mint a kereszténység, az államalkotás, a humanizmus, reneszánsz, reformáció, a tudomány, művészet, irodalom, tolerancia, polgárosulás, környezetvédelem. Ennek az „európaiság”-nak a történetéből a magyar művelődés teljesen kimaradt.

Az 1990-ben a franciával egyidőben német, angol, spanyol, olasz, dán, holland, portugál, görög nyelven megjelent s azóta több kiadást ért meg, nagy dokumentációval (565 színes reprodukció, 43 térkép és több kronológiai táblázat) ellátott mű szerint Magyarország nem ismerte a humanizmust, reneszánszt, a magyarok nem vettek részt az ugyancsak fontos művelődési kategóriaként is felfogott török elleni harcokban (kereszténység védelme, a keresztény értékek védelme, elméleti, irodalmi művek). Magyarországon nem volt vallási tolerancia, hiányzott a magyar reformkor, *Széchenyi*, az Akadémia. Magyarország nem adott író, tudós, gondolkodót, művészt a világnak, és bár *Duroselle* hangsúlyozza, hogy a zenei formák sokféleségét az európaiak nyújtották az emberiségnek, *Bartók* nevét hiába keressük az „európaiság” történetének lapjain. A könyv olvasóiban fel sem merülhet, hogy a magyar és magyar-

országi tudósok, írók, gondolkodók is megfogalmazták Európa közös értékeit a Kárpát-medence tájain évszázadokon át, szakadatlanul.

Duroselle az európaiság egyik legszebb teljesítményének tekinti a vallásbékét és a lelkiismereti szabadságot, s pontosan ismerteti a hosszú út állomásait: az 1555. évi augsburgi „vallásbéké”-től a Lengyelországban 1573-ban meghozott Pax Dissidentumon, az 1598. évi nantes-i s az 1685-i potsdami edictumon át az 1787. novemberében kiadott francia türelmi rendeletig. Az Erdélyi Fejedelemség 1568. évi tordai országgyűlési törvénye azonban kimaradt. Az információ mint a népek kölcsönös megértésének eszköze kap hangsúlyt a könyvben, úgy is, mint egyik legfőbb kérdése az önazonosságát kereső Európának. (Részletesen ld.: *An Undivided Europe?* KOOKS Summer, 1996. 58-67. old.)

Ez a több példával is bizonyítható jelenség nagyobb figyelmet érdemelne, különböző, itt nem részletezhető összefüggésben is. Tudomásul kell(ene) vennünk, hogy az emberiség jövőjéről vázolt alternatívák között az egyik, hogy a következő század Európájának történetét a művelődés történetével írják le. Ennek az egyes nemzetekre nézve értékmeghatározó jelentősége lesz. A magyar művelődéstörténet pillanatnyi kirekesztődésének a jövőre nézve lesznek szomorú következményei.

*

Az Akadémia II. Osztályának hatékonyabb támogatásával újjáalakulandó Művelődéstörténeti Bizottság feladatai mindezek alapján elég világosan meghatározhatók.

Jó hagyományaira építve, azokat folytatva, különösen két nagyobb feladatkör mérlegelése indokolt. Ezek: integrálás és európai jelenlét.

A Bizottság az országos expanzív jellegű művelődéstörténeti kutatásokat és eredményeket integráló munkát végezhet, az integrálást *Eötvös József* megfogalmazásában értelmezve. Gyakorlatilag ez a különböző műhelyek ösztönzése, számontartása, színvonalának segítése mellett a szintetizáló tendenciák támogatását kívánja meg. A különböző szaktudományok (nyelvészet, irodalom, történelem, egyháztörténet, néprajz, művészet-történet, zenetörténet stb.) eredményeinek összefogásával a történelmi értelemben vett egységes magyar kultúra és magyarországi kultúrák tárgyyszerű rekonstrukcióját, európai beágyazottságát és működési mechanizmusainak feltárását segíti.

A Bizottság másik feladata lehet a magyar művelődéstörténet európai jelenlétét biztosító preferenciák, megoldások, feltételek kialakítása és előmozdítása.

Nyilvánvaló, hogy a jelenlegi anyagi megszorítások és körülmények miatt még a minimális program eredményességére is szűkös az esély. Változatlanul nincs a történettudománynak idegennyelvű folyóirata, a könyvkiadás esélyei mélypontra zuhantak, a könyvterjesztés csődjét többek között a német nyelvű, „Erdély története” sorsa dokumentálja. Mégis, mivel ezek az évek hosszú távon meghatározó jelentőségűek, indokolt számba venni a kihasználatlan lehetőségeket, felkutatni a más országokban hasonló célokat támogató forrásokat, az eddig mellőzött elméleti és gyakorlati kapcsolódási pontokat. Mindez azonban csak bizonyos feltételekkel lehetséges. Ezek: a különböző társadalomtudományi ágak művelői körében felhalmozott szellemi tőke mozgósítása, a generációk összefogása s legfőképpen az Akadémia erkölcsi támogatása.